

לשון הרע במערכת ציבורית דמוקרטית (ב)¹

פרק ג – ביקורת ציבורית ומערכת בחירות, למעשה

הקדמה

בפרק הקודם הסקנו שביקורת ציבורית על נבחרים ומועמדים בהנהגה דמוקרטית, מוגדרת באופן עקרוני כ"לשון הרע לתועלת". אולם יש להדגיש כי לא ניתן להסתמך על ההיתר או החובה לומר לשון הרע לתועלת, מבלי לבחון היטב את התנאים הנדרשים לכך. גם לא די בהכרה חיצונית של הכללים ההלכתיים, וכדי ליישם אותם נכון יש להפנים אותם בתודעה. לשם כך נפתח בהנחת היסוד הרעיונית-מוסרית של הדיון.

אמירת לשון הרע לתועלת צריכה להיעשות מתוך אחריות גדולה ואהבה רבה, הן כלפי הציבור שרוצים להביא לו תועלת על ידי הפרסום, והן כלפי אותו איש ציבור שהפרסום עלול לפגוע בו. ההלכה רואה כל בעיה באופן מורכב, הרחוק מאד מחד-ממדיות רדודה. העיקרון הבסיסי לכל נקודות המבט הוא אחד: "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח) – זוהי כל התורה כולה על רגל אחת. ולא במקרה נסמכה מצוה זו למצוות "לא תלך רכיל בעמך" (שם פס' טז). טובת הזולת והרגישות כלפיו צריכות להיות כל הזמן לנגד העיניים. כאשר באים אנו לפרסם דברי ביקורת על איש ציבור – צריכים אנו להרגיש קרועים בין שתי אהבות גדולות: מחד גיסא, האהבה והאחריות לציבור שאותו רוצים אנו לשרת על ידי מסירת המידע החיוני בשבילו. ומאידך גיסא, האהבה והרגישות כלפי אותו איש ציבור או מפלגה, שאת מעשיהם רוצים אנו לפרסם ולבקר. מי שניגש לדיון בנושא רגיש זה מבלי להיות קרוע בין שני קטבים אלו – גישתו הבסיסית פסולה, וקרוב לוודאי שיימצא נכשל לצד זה או אחר. כל הדיונים ההלכתיים בשאלה זו נובעים מאותה נקודת מבט. ומתוך כך יש לגשת אל כללי ההלכה.

1. מאמר זה הוא המשך לשני הפרקים שפורסמו בגיליון הקודם (עמ' 37-61).

החפץ חיים קובע מספר עקרונות כאשר הוא מבאר את ההלכות העוסקות באמירת לשון הרע לתועלת, ורק ההקפדה על כולם תוכל להדריך אותנו בקביעת ה"קוד האתי" הרצוי לחיים ציבוריים במדינה יהודית ובקהילה החיה על פי ההלכה. החפץ חיים (הל' לשון הרע ט, ב) מביא שבעה תנאים עיקריים להיתר אמירת לשון הרע לתועלת:²

- א. שיראה זה הדבר בעצמו, ולא ע"י שמיעה מאחרים, אם לא שנתברר לו אח"כ שהדבר אמת.
- ב. שייזהר מאד שלא יחליט תיכף את הענין בדעתו לגזל ועושק או להיזק... רק יתבונן היטב את עצם הענין, אם הוא עפ"י דין בכלל גזל או היזק.
- ג. שיוכיח את החוטא מתחילה, ובלשון רכה, אולי יוכל להועיל לו ויטיב ע"י זה דרכיו.
- ד. שלא יגדיל העוולה יותר ממה שהיא.
- ה. שיכוון לתועלת... ולא ליהנות ח"ו מהפגם שהוא נותן בחבירו, ולא מצד שנאה שיש לו עליו מכבר.
- ו. אם הוא יכול לסבב את התועלת הזאת גופא (=עצמה) בעצה אחרת, שלא יצטרך לספר את ענין הלשון הרע עליו – אזי בכל גווני (=האופנים) אסור לספר.
- ז. שלא יסובב (=ייגרם) ע"י הסיפור היזק להנידון יותר מכפי הדין שהיה יוצא אילו הועד עליו באופן זה על דבר זה בבית דין.

תנאים נוספים מופיעים במקומות אחרים בחפץ חיים או עולים מתוכם. להלן נפרט כל אחד מן התנאים הללו ונעמוד על משמעותו המעשית במערכת דמוקרטית, ובמיוחד בהתייחס למערכת בחירות (במסגרת זו לא נעסוק בפעילות כנגד נבחר ציבור המוגדר כאפיקורוס, אם הוכח שכוונתו לפגוע בקיומם של התורה ומצוותיה³; וכן לא נעסוק במצב של פיקוח נפש מוכח, ואף לא בראיות הדרושות לקבלת הגדרות אלה).

1. עקרון האמינות

שני כללים (תנאים א, ד) נובעים מעקרון האמינות: חובת הוודאות וחובת הדיוק.

א. חובת הוודאות

חובת הוודאות קובעת שאין לפרסם דבר שלא הוכח. מידע ספקולטיבי והשערות פורחות באוויר אין שום היתר לפרסם (גם אין ספק שנוקן מרובה מתועלתן). לכן, תנאי בסיסי בהיתר

2. עיי עוד בהל' לשון הרע (כלל ד ס"ק לב) ובהל' רכילות (כלל ט סעי' ב).

3. ראה לעיל פרק א (הופיע בגיליון הקודם, סעי' ח). וראה לקמן העי' 14.

לשון הרע לתועלת הוא "שיראה את הדבר בעצמו" (תנאי א) או שיעידו על כך בבית דין (הלי רכילות כלל ו סעיף י).

דא עקא, שכיום, רוב המידע שבידינו הוא מסופק. בנושאים הנוגעים להנהגת המדינה, בדרך כלל אנו מקבלים את המידע מאמצעי התקשורת, שהם גורם מתווך, ואסור לתת אמון מוחלט במה שנאמר בהם⁴. אפשר, אולי, להוציא מכלל זה דברים שהתפרסמו בצורה חד-משמעית (כמו: דברים ששודרו בשידור חי ברדיו מבלי שדבריו של המרואיין נקטעו או עברו עריכה, דברים שצולמו או הוקלטו בשטח מבלי להשמיט את ההקשר, פסקי דין, מאמרים שהאדם כתב ופרסם בעצמו וכדו'). בדרך כלל, נדיר הוא המצב שבו יש למפרסם מידע ברמת אמינות כל כך גבוהה. האם נחסמה הדרך בפני אמירת דברי ביקורת לשם תועלת בחיים הציבוריים? האם אפשר לצפות שכל מצביע או פעיל פוליטי ייסע בעצמו לאוסלו או לשכונת גילה כדי לראות בעצמו את מה שקורה?

השאלה העקרונית הנשאלת כאן היא: האם מותר למסור מידע מסופק תוך הודעה שזוהו מידע מסופק?

ב. מסירת מידע מסופק

ראיות להיתר ניתן להביא ממספר מקומות בשי"ס:

א. מדברי הגמרא במסכת בבא בתרא (לט, ב) עולה שמותר לספר שפלוני ערער על חזקתו של אלמוני בשדה, על אף שיש בזה לשון הרע על המחזיק באותה שדה, שנחשד בגזלנות, וכן יש בזה רכילות על המערער, שעושה מעשה הפוגע במחזיק. מדברי הרשב"ם שם (ד"ה 'ומ"ד בפני ג') משמע שכמו כן מותר לאדם לספר ששמע מאחרים ששמעו כך, כדברי הגמרא: "חברך – חברא אית ליה, וחברא דחברך – חברא אית ליה", מפני שאם נניח שאסור לספר, כיצד תועיל מחאתו של המערער שלא בפני המחזיק בשדה?

ניתן לדחות ראיה זו ולומר שמקרה זה הוא מיוחד, מפני שפרסום המחאה בא לא רק לתועלתו של המוחה אלא גם לתועלתו של המחזיק, המואשם בגזלנות, שידע לשמור על שטרו (רשב"ם שם); ומסיבה זו הדבר מותר. אולם היתר "לשון הרע לתועלת" לא נאמר רק במקרה שבו התועלת היא למי שמסופר עליו, אלא אף במקרים בהם התועלת היא לאדם אחר או לחברה כולה, ולפעמים – אף למספר עצמו⁵.

4. עיי חפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ו סעי' א, ג-ד).

5. וכבר עמדנו על כך לעיל (פרק ב סעי' ד/4).

ב. נאמר במסכת נידה (סא, א):

"והבור אשר השליך שם ישמעאל את כל פגרי האנשים אשר הכה ביד גדליה" (ירמיהו מא, ט). וכי גדליה הרגן, והלא ישמעאל הרגן?! אלא מתוך שהיה לו לחוש לעצת יוחנן בן קרח ולא חש – מעלה עליו הכתוב כאילו הרגן. אמר רבא: האי לישנא בישא – אע"פ דלקבולי לא מיבעי – מיחש ליה מיבעי".

מדברי הגמרא עולה שגדליה היה צריך להזהיר את כל האנשים שסביבו שמישהו מתכוון להרוג אותם. ואם נאמר שמותר למסור רק מידע שנודע לאדם באופן בלתי אמצעי, כיצד יכול היה גדליה לומר להם את הדברים כאשר המידע שבידו היה רק מפי השמועה? גם אין לומר שהגמרא מדברת רק על סכנת מיתה ומשום פיקוח נפש, שהרי הרא"ש (פרק ט ס"י ה) מוסיף מתוך כך, שההיתר לחוש ללשון הרע אמור לאו דווקא בחשש למיתה אלא גם בחשש לנזק. ומסתבר שהדברים אמורים גם לענין להזהיר את האחרים.⁶

ג. במסכת קידושין (נט, א) מסופר על כך שרב גידל קבל על ר' אבא בפני ר' זירא, ור' זירא מסר את הקבילה לר' יצחק נפחא, על אף שלא ראה את הדברים בעצמו. אך יש לדחות את הראיה, שכן מסתבר שר' זירא האמין לרב גידל כבי תרי, ולא ראה את הקבילה שלו כסיפור מסופק. כמו כן יתכן שר' אבא הודה בעובדות, והגמרא אינה מספרת את הפרטים שלא היו משמעותיים לנושא שנידון שם בסוגיא.

ג. תנאי ההיתר במידע מסופק

החפץ חיים עצמו מתייחס לראיות הללו בכמה מקומות, ומתוך כך הוא מסיק מספר עקרונות מעשיים:⁷

- א. מותר למסור מידע מסופק בתור מידע מסופק (כגון): לומר שנשמע על פלוני שהוא מחזיק את שדה רעהו בגזלנות; ומה שאסור הוא לומר את הדבר בוודאות.⁸
- ב. מותר למסור מידע מסופק כשיש סבירות גבוהה לכך שיועיל; אבל אם הסבירות לתועלת אינה גבוהה כל כך – הדבר אסור.⁹

6. אולי אפשר היה לתרץ שגדליה יכול היה להזהיר את הציבור מבלי להזכיר את שמות המתנקשים, אבל הדבר לא נראה סביר. אדם לא יכול להיזהר מפני כל אחד, ואיום כולל מדי יגרום לו לירידה מהירה ברמת העירנות הדרושה. מאידך גיסא, השומע עלול לחשוד בכל אדם, להתייחס לכל אחד כאל "רודף" פוטנציאלי ולפגוע בטעות באנשים חפים מפשע.

7. ידידי הרב יהונתן בלס שליט"א העירני שייתכן שאין בנושא זה כללים ברורים לחלוטין, ויש לשקול כל מקרה לגופו עפ"י הנסיבות: מידת הנזק הצפויה למי שמספרים לו לעומת הנזק הצפויה למי שמסופר עליו, ושתייהן לעומת מידת הוודאות של המידע.

8. ה' לשון הרע (כלל ד ס"ק מג; כלל י ס"ק ה); ה' רכילות (כלל ט ס"ק ט).

9. ה' לשון הרע (שם). בעניין תועלת שסבירותה נמוכה, ראה לקמן (סעיף ב/3).

ג. מותר למסור מידע מסופק כדי שאדם ייזהר באופן שאין בו שום נזק לזולת; אבל אם מסירת המידע תגרום פגיעה משמעותית ובלתי מוצדקת למי שמסופר עליו (כגון: שעקב כך לא ימצא עבודה, כי כולם יחששו שמא הוא גנב וכדו') – הדבר אסור¹⁰.

ד. אף שמותר למסור מידע מסופק בתור מידע מסופק, צריך לומר את הדברים כך שלא יזמינו את השומע להאמין ולקבל אותם כדבר ודאי¹¹.

ה. אף שיש מצוה לומר לשון הרע לתועלת – אין חובה למסור מידע מסופק, ואין בכך אלא מצוה בעלמא, מפני שההיתר לחוש ללשון הרע אינו חובה גמורה¹².

עם זאת נראה שהיתר זה, של מסירת מידע מסופק בתור מידע מסופק, מתייחס רק לספק שיש לו בסיס מוצק; ואילו כאשר מדובר בשמועות מכלי שלישי ורביעי – הרי אלו דברים שאין בהם ממש, ואין להעביר אותם הלאה ללא בדיקה מדוקדקת. וכך עולה מהגמרא במסכת יומא (פג, ב), שם מסופר שר' מאיר דקדק בשמו של בעל האכסניה ולכן חשד בו שהוא גנב ושמר היטב את כיסו, אך לא סיפר על כך לחבריו. לאחר שהתברר להם שבעל האכסניה גנב את כיסיהם, שאלו את ר' מאיר מדוע לא הזהיר אותם. תשובתו היתה: "אימר דאמרי אנא – חששא; אחזוקי, מי אמרי?!". ומכאן שאין להעביר מידע שרמת הסבירות שלו אינה גבוהה דיה, גם כאשר הכוונה היא לתועלת¹³.

ד. היישום במערכת בחירות

עיקרון זה – המחייב אחריות וזהירות במסירת מידע מסופק שיש בו משום לשון הרע – מחייב סגנון אחר בתעמולת הבחירות. אין היתר לחרוץ משפט ברור על אישיותו של אדם, או על מעשה שהיה, מבלי לוודא את הדברים. לכן הסגנון בדרך כלל צריך להיות: "פורסם בתקשורת שפלוגי עשה כך" או "שמעתי מכלי שני שפלוגי עשה כך", ולא: "פלוגי עשה כך וכך". סגנון זה הוא רחוק מאד מהצורה המקובלת באמצעי התקשורת. שם אי אפשר להעביר מסרים מורכבים. להיפך, המגמה היא לתת מסרים כמה שיותר חד-משמעיים, שיהיו משכנעים. ומכיון שהרבה טענות קשה להוכיח במידה מספקת כדי להצביע עליהן בוודאות, יש בעיה ממשית להתיר לאומרם באופן המקובל. מאידך גיסא יש להניח שמטה בחירות שיקבל על עצמו להשתמש בסגנון כזה באופן עקבי ירכוש לעצמו שם של מטה בחירות אמין שיש להתייחס ברצינות רבה לכל מידע שהוא מוסר.

10. הלי רכילות (כלל ט ס"ק ט).

11. הלי רכילות (כלל ט ס"ק י). אך יש להביא בחשבון שלעיתים דווקא התבטאות זהירה מקרינה אמינות יתירה, וצריך להיזהר גם מיצירה של האפקט הזה.

12. הלי רכילות (שם, ס"ק ט בהגה"ה).

13. מתוך כך יש להסתפק אם מותר להעביר התרשמויות שאינן עובדות אלא "טביעת עין", ואף אם הדברים נמסרים בתור התרשמות בלבד. וצ"ע.

ה. חובת הדיוק

כלל שני הנובע מעיקרון האמינות הוא חובת הדיוק (חפץ חיים שם, תנאי ד). גם כאשר הדברים נכונים ומוכחים עובדתית – אין שום היתר לספר אותם שלא כהווייתם במדויק. אין היתר להוציא דברים מהקשרם ולהחסיר פרטים רלוונטיים, וקל וחומר שאסור "לנפח" ולהוסיף פרטים שלא היו ולא נבראו¹⁴.

אף יש לדקדק היטב בניסוח הענייני של הדברים, כדי שלא להוסיף פרשנות מרשיעה בין השיטין. עיקרון זה מחייב סגנון ביטוי ענייני ומדויק, שהוא שונה מאד מהסגנון הזול של התעמולה המקובלת כיום.

כשם שהדברים אמורים כלפי עובדות מעשיות, כך יש להקפיד שבעתיים כאשר מציגים תמונה שלילית כוללת על האישיות של איש הציבור שעליו מדברים. במערכת בחירות, מה שמותר (ואף מוסיף אמינות בסופו של דבר) הוא לציין את האישיות של היריב בכל מורכבותה, עם צדדיה החיוביים והשליליים כאחד, ולהסביר מתוך כך מדוע המועמד האחר מתאים יותר לתפקיד.

2. עקרון הכוונה

עיקרון נוסף עוסק במישרין בטוהר כוונתו של המפרסם (חפץ חיים שם, תנאי ה). האם אכן כוונתו לתועלת? האם אכן טובת הציבור לנגד עיניו? אם כן – יפרסם. אך אם אין בכוחו לטהר את לבו מנגיעות אישיות ומחשבונות נוספים – ייכבד נא וישב בביתו. עיקרון זה דורש פירוט מיוחד בביקורת ציבורית במערכות דמוקרטיות, כדלקמן.

א. מקור התנאי והבעייתיות שלו

את המקור לכך שאין היתר לומר לשון הרע המביא תועלת כאשר בצד זה ישנה כוונה אחרת, מביא החפץ חיים (הל' לשון הרע כלל י ס"ק י) מן הגויים שפגעו בעם ישראל עפ"י גזירתו של הקב"ה. אמנם הדבר נעשה בגזירה א-להית, אבל הגויים שעשו כך, עשו זאת רק מתוך מגמה אנוכית ולא מתוך מודעות לשליחות הא-להית שהוטלה עליהם. והנביאים מעידים שמשום כך נענשו בחומרה (עי' ישעיה י, ה-יט, והשווה זכריה א, טו).

14. עי' חפץ חיים (הל' לשון הרע כלל ב ס"ק מג) שכתב שמותר להגדיל את העוולה שעשה רשע כדי שלא ילמדו ממעשיו. וצ"ע לפי זה, אם מותר להגזים בביקורת על אנשי ציבור ומפלגות אנטי דתיים, הפועלים נגד שמירת תורה ומצוות, כדי להחליש את כוחם והשפעתם הפוליטית. ועי' משנ"ב (סי' א סעי' א, בה"ל ד"ה י'לא'), שם נאמר: "אם הוא עומד במקום אפיקורסים המתקוממים על התורה – בכגון זה... מצוה לשנאתם ולהתקוטט עמהם ולהפר עצתם בכל מה שיוכל. ודוד המלך עליו השלום אמר: 'הלא משנאין ה' אשנא ומתקוממין אתקוטט, תכלית שנאה שנאתים' וגו'".

במערכת הדמוקרטית הגדולה – הרשות המקומית או המדינה – ישנם מספר "כלבי שמירה" מפני שרירות לבו של השלטון ומעשי שחיתות של השולטים: האופוזיציה והעיתונות, מחד גיסא, והמשטרה ומשרד המבקר (מבקר המדינה או העירייה וכדו'), מאידך גיסא. אך כולם זקוקים לשמירה יתרה בנושא זה של טוהר הכוונה. ואם אינם עומדים בו, אין ביכולתם למלא את תפקידם בנאמנות.

ב. האופוזיציה

האופוזיציה מטבע הדברים שואפת לחזור לשלטון. לא רק שיקולים ענייניים עומדים לנגד עיניה. לא קטן הוא משקלם של השיקולים המפלגתיים והאישיים. האם אדם כזה, העומד להיבנות מחורבנו הפוליטי של הממסד הקיים, יכול לרחוץ בניקיון כפיו ולהעיד על עצמו כי כוונותיו טהורות? האם אדם כזה מוכן לפרסם גם דברים שאינם עולים בקנה אחד עם שאיפותיו האישיות או עם האינטרסים של מפלגתו?¹⁵ וכך כותב החפץ חיים (הלי לשון הרע ד, יא בהגה"ה הראשונה):

צריך לזהר מאד שלא ידרוש את מהותו ועניינו (= של אדם שברצונו לעשות עמו עסק) אצל מי שהוא משער שהוא שונאו, ואפילו אינה שנאה גמורה, רק שגם הוא באותו אומנות ובאותו עסק... כי מלבד שלא יבוא לו שום תועלת מזה, דרגיל הוא לשקר לגמרי, או לפחות לגזם את הדבר מחמת שנאתו, עוד הוא מביאו בזה ללשון הרע גמורה, כי הוא בוודאי יכוון בתשובתו מחמת שנאה...¹⁶

ועל כן, המועמדים ושותפיהם למפלגה, אם הם פועלים לשם שמים בלבד (ברמה המודעת) – מותר להם גם לבקר את המועמדים האחרים. אבל אם הם מעוניינים מאד להיבחר – אין להם שום היתר לדבר משהו על האחרים, מפני שאין הם יכולים להינקות מנגיעה זו. יתירה מזאת. חלק גדול מהביקורת שהאופוזיציה מטיחה בממשלה נכון אף לגבי חברי

15. בנקודה זו ניתן לעמוד על ניגוד עקרוני בין התפיסה הפוליטית של ההלכה לבין ההשקפה המקובלת. הנחת היסוד של הדמוקרטיה המודרנית היא שצריך להיות אינטרסנט כדי לבקר בצורה טובה את השלטון, ואף השלטון עצמו יפעל לטובת האינטרס של תושבי המדינה מפני שהאינטרס שלו הוא להיבחר. ההלכה, לעומת זאת, דורשת שנבחרי הציבורי יפעלו לשם שמים ולא משיקולים אינטרסנטיים, כדברי הרמ"א (ח"י"מ קס"ג, א בהג"ה): "כל צרכי ציבור שאינן יכולים להשוות עצמן – יש להושיב כל בעלי הבתים הנותנים מס, ויקבלו עליהם שכל אחד יאמר דעתו לשם שמים, וילכו אחר הרוב". ועיי' שו"ת באהלה של תורה (ח"י"א ס"י צד אות ב-ג). ולפיכך יש לתת את הדעת על הדרך הראויה לתפקודם של יהודים שומרי מצוות במערכת הדמוקרטית המקובלת.

16. באותה מידה מסתבר שאסור לאדם לפרסם על כך שמתחרהו המסחרי מרמה את הציבור באיכות המוצר, בכשרותו וכדו', מפני שברור שכוונתו העיקרית היא לזכות בתחרות ולא תועלת הציבור; והראיה – שאילו היה יודע על הונאה דומה בתחום אחר, שאינו נוגע לעסקיו – לא היה טורח להזהיר את הציבור מפניה.

האופוזיציה עצמם. במקרים רבים, אותה ביקורת שהם מעלים הוטחה בהם בשעה שהם היו בשלטון, ובלבם הם יכולים לדעת שלא מעט דברים כאלה היו הם עצמם עושים לו רק יכלו. על מצב כזה כותב החפץ חיים (ה'ל' לשון הרע י, ג) דברים חריפים:

אבל אם הוא חוטא כמותו וגם הוא חולה בעבירות האלה כמוהו – הרי זה אסור לפרסמו. כי איש כזה אין כוונתו בגלותו מסתריו לטובה וליראה, כי אם לשמוח לאיד ולבזותו בזה. וכבר נאמר בענין זה (הושע א, ד): "ופקדתי את דמי יזרעאל על בית יהוא..."

ומכאן שפעילותה של האופוזיציה הפוליטית היא בעייתית למדי על פי ההלכה¹⁷. ולעומת זאת, כאשר מדובר באופוזיציה אידיאולוגית, שהשיקול המנחה את חבריה באופן מודע הוא טובת הציבור על פי תפיסתם, נראה שתנאי זה, של כוונה לתועלת, מתממש כראוי.

17. על כך העירני ידידי הרב יהונתן בלס: "נראה שאם האופוזיציה באה להציל את הציבור מסכנה קשה, אין להקפיד על כוונה טובה. ואין הדברים אמורים רק במצב של פיקוח נפש, אלא שאם הממשלה מתכננת לבצע מעשה אסור, יש למנוע זאת ממנה מדין "לאפרושי מאיסורא", והדבר אינו תלוי בטוהר הכוונה. ראייה לכך יש להביא ממחלוקת הפוסקים בדין הכאה למי שתוקף את חבריו (ח"מ סי' תכא סעי' יג), ושם נאמר שהרואה אחד מיישראל מכה את חבריו ויכול להצילו רק על ידי הכאה של המכה – רשאי להכותו כדי לאפרושי מאיסורא. וכאשר המציל אינו רגיל להתערב במקרים אחרים, וכאן המכה הוא שונאו, נחלקו האחרונים: לדעת הסמ"ע (ס"ק כח), במצב כזה אסור לו להכות, מפני שברי לנו שכוונתו היא בעיקר להכות את שונאו, ואין היתר אלא במקרה שהמוכה הוא קרובו של המציל, שאז אכן עיקר כוונתו להצלה. ולדעת הטי"ז, ההיתר להכות אינו תלוי בכוונה אלא בנסיבות, ומכיון שהנסיבות מצדיקות הכאה של המכה, ואף מחייבות את ההכאה – אין פסול בכך שכוונתו של המציל היא מחמת שנאה שיש לו על המכה".

אך נראה לעני"ד שאין להביא ראייה מכאן, מכמה סיבות:

א. אין מקום לסמוך על דעת הטי"ז בניגוד לדעת הסמ"ע, מה גם שהאחרונים (בה"ט וערוה"ש) פסקו כדעת הסמ"ע.

ב. נראה שאף שהטי"ז סובר שהיתר ההכאה תלוי בנסיבות, היתר לשון הרע לתועלת תלוי בכוונה. והראיה – ממה שפסק החפץ חיים (ה'ל' לשון הרע ד, יא) שאדם הזקוק למידע לשם תועלת חייב לספר את מטרותו למי שהוא מברר אצלו; ואם לא יעשה כן, ייכשל הנשאל באיסור לשון הרע. וכך הסקנו לעיל בסוף פרק ב (בגיליון הקודם). וראה לעיל (סעי' 2 אות ב).

ג. החפץ חיים עצמו (ה'ל' רכילות ט, יא בהגה"ה) כתב שאף לדעת הטי"ז, כאן יש להניח שכאשר המספר פועל מתוך שנאה אישית, לא יוכל לשקול כראוי את כל התנאים הנדרשים, ובהכרח יאמר את הדברים גם בהקשר ובאופן שאין להם הצדקה.

ג. אמצעי התקשורת

גם העיתונות ושאר אמצעי התקשורת נדרשים לעמוד באותה בחינה. הרי העיתונאים אינם עובדים בהתנדבות, והמו"ל של העיתון אינו "הנדיב הידוע". העיתון מתקיים ממכירת גליונות ומפרסום מודעות. מספר הגליונות הנמכרים תלוי בכוח המשיכה של העיתון. עצמת ה"רייטינג" תלויה בכמות ה"סקופים" והכתבות המעניינות והמגרות. אלו הם שיקוליה של העיתונות. קידומו של העיתונאי בעבודתו – וכתוצאה מכך גם שכרו – תלויים במידה רבה במספר הקוראים שהוא מושך לכתבותיו. לכן קשה מאד לעיתונאי לפעול מתוך שיקולים של טובת הציבור במנותק מהאינטרסים האישיים שלו¹⁸. מאמץ עצום נדרש אם כן מן העיתונאי הרוצה לפעול כשליח נאמן של החברה, ולא כ"שפוטי" של בעלי המניות והשליטה או כאדם הנשלט בידי יצרים של ממון, כבוד ופרסום אישי¹⁹. בנוסף לכך, מה יעשה העיתונאי, אם דווקא הניפוץ וההשתלחות הם המושכים את המון הקוראים הרוצה לראות "דס"? לא כל עיתונאי מסוגל לשמור על הגבול הברור שבין ביקורת עניינית לבין השמצה, ובין "חופש הביטוי" לבין "חופש הביזוי".

ד. המשטרה ומשרד המבקר

לעומת זאת, הכוונה לתועלת יכולה להתקיים כאשר מדובר בחוקרי משטרת ישראל ובעובדי משרד המבקר, וכן בוועדת ביקורת של יישוב קהילתי. שהרי תפקידם הציבורי הוא לחשוף ליקויים ושחיתויות ולמסור את המידע לממונים עליהם.

לכאורה היה מקום לפסול גם את השוטרים ועובדי משרד המבקר, מפני שגם הם נגועים בנגיעות אישיות בכך שהם מקבלים שכר על מלאכתם זו, כשם שהעיתונאים מקבלים שכר על עבודתם.

אך למעשה נראה שאין איסור בעבודתם של חוקרי המשטרה ומשרד מבקר המדינה²⁰. אמנם אילו היה מדובר במלשין המקבל שכר קבלני, באמת הדבר היה אסור (ואכן הגר"ד הלוי

18. מסיבה זו כתב הרב שלמה אבינר (עיטורי כהנים גיליון 81) שאסור לקרוא עיתונים.

19. עוד יש להעיר, שאף אם העיתונאי עצמו מכוון לשם שמים, הרי פעילותו מסתיימת ברגע שמסר את הכתבה לידי המערכת. ואם מטרתו של המו"ל היא להגדיל את רווחיו ולא להביא תועלת – כפי שמקובל בעיתונות מסחרית (להבדיל מעיתונות אידיאולוגית) – יוצא שהמו"ל עבר על איסור לשון הרע, וכתוצאה מכך עבר העיתונאי על "לפני עיוור".

20. ועיי מה שכתב הגרא"י אונטרמן ("התורה והמדינה" כרך ט עמ' כג) בשם ס' "נתיבות שמואל" (להר"ש קושיליביץ, ח"א נתיב ט) שדן ברואה חשבון שגילה מעילה בכספי החברה שהוא מועסק על ידה, וכתב: "שכיון שהרו"ח מחויב לשמור את כספי החברה מנזק, והוא שומר שכר על כך, לכן מותר לבייש את המועל בכספים כשאינו יכול להציל את הכספים באופן אחר; וזהו כעין 'עביד איניש דינא לנפשיה'; כי הוא אחראי לנזק". ועיי שו"ת יחווה דעת (ח"ד סי' ס בסופו).

וצ"ל, בשו"ת "עשה לך רב" ח"א סי' ע, כתב על כך בחריפות רבה²¹. אבל כאן מדובר בשכיר שאינו מקבל שכר על הלשון הרע שהוא מספר אלא על טרחתו לבדוק את תפקודם של המבוקרים. ומכיון שהמעביד (משטרת ישראל או משרד המבקר) עוסק בהבאת תועלת למערכת שבה הוא פועל, והעובד עושה זו בשליחותו – יש לומר כאן את הכלל: "יד פועל כיד בעל הבית"²². (כמובן, הדברים אמורים במצב שבו החקירות נעשות משיקולים ענייניים בלבד, ללא עירוב של שיקולים זרים).

וכאן יש להעיר על הנוהג המקובל במשרד מבקר המדינה, לנקוט בפרסום הדו"חות כסנקציה עיקרית וראשונית. והרי לפי החפץ חיים הפרסום הוא הכלי האחרון ולא הראשון (ראה לקמן סעי' 1/3), ועדיף היה להטיל קנסות מידיים על מי שהפר בעליל את כללי המנהל התקין או לנקוט כלפיו בסנקציה אחרת. יותר מזה יש לקבול על נוהג נפסד הקיים במשטרה, להדליף לאמצעי התקשורת מידע על חקירות ראשוניות בשלב שבו הראיות קלושות ביותר – דבר שכמעט ואין בו תועלת ציבורית, ויש בו נזק בלתי מוצדק ובלתי הפיך לנחקרים. דבר זה מותר רק כאשר יש בכך צורך הכרחי לקידום החקירה ולעידוד עדים לבוא ולהעיד²³. מאידך גיסא, פרסום של ליקויים שנחשפו או פרסום מעשי שחיתות של אנשי ציבור שכבר התבררו בבית הדין – יש בו תועלת גדולה "למען ישמעו וייראו ולא יזידון עוד", והוא בכלל לשון הרע לתועלת²⁴.

ה. הציבור הרחב

גם כאשר מדובר על הציבור הרחב, הדברים אינם פשוטים. למשל, מה יעשה אדם שיש לו חשבון אישי עם מישהו מנבחר הציבור, וקשה לו להשתחרר ממנו (כגון: מתיישב בישיע החש שמדיניות הממשלה מסכנת את חייו ואת פרנסתו, או מחנה פוליטי שיש לו חשבון

21. וצ"ע בדבריו, שכתב שאם המודיע אינו מסתיר את זהותו, הדבר מותר. אמנם המקור לסברה זו מופיע ברבנו יונה (מובא בשטמ"ק ב"ב לט, ב ד"ה יכלי); אבל הדברים נאמרו שם בהקשר אחר לגמרי. וכבר עמד על כך הרב ארי שבט במאמרו (ישע ימינו גליון 45 עמ' 52 הע' 21).

22. לביאורו של מושג זה ע"י בהרחבה במאמרו של אמרי"ר הרה"ג יעקב אריאל שליט"א, "הפרשת תרו"מ ע"י פועל" (בספר "התורה והארץ" ח"ג עמ' 240 ואילך).

וצ"ע בדינם של בעלי משרדי פרסום וגרפיקאים המעצבים סיסמאות תמורת תשלום, שאין הם מכוונים לטובת הציבור אלא לאינטרס הפרטי שלהם. האם מותר להם לעבוד בקבלנות ולפרסם דברים שמנקודת ראותם האישית התועלת היחידה שיש בהם היא הפרנסה הבאה בצידם?

ומסתבר שרק אדם שמזדהה עם תוכן הדברים מצד עצמו, ואילו לא היתה לו בעיית פרנסה היה שמח לפעול בהתנדבות – הוא שמותר לו לבצע את הפעולות הללו גם תמורת תשלום, ו"הלב יודע אם לעקל ואם לעקלקלות".

23. ע"י רש"י כתובות ב, א ד"ה בשני, שכתב: "ומתוך שיבוא לבית דין יתברר הדבר כשיצא הקול, שמא יבואו עדים".

24. חפץ חיים (הל' לשון הרע כלל י סעיף יא). וראה לעיל פרק ב (סעי' 4/ג).

היסטורי בן עשרות שנים עם המחנה השני), ולכן הוא מעוניין לבקר אותו על כל מעשיו ומחדליו? ואכן אסור לאדם כזה לדבר נגד אותם נבחרי ציבור כל זמן שאינו משתחרר מנגיעותיו האישיות, ועליו לפעול לשם שמים²⁵.

ו. "היברו נושאי כלי ה"

לאור מה שכתבנו, שאדם שיש לו נגיעות אישיות אסור לו לנהל תעמולה, נוצר לכאורה מצב שבו "לא שבקת חיי לכל בריה", ולא ימצא אדם שיוכל לרחוץ בניקיון כפיו ולעסוק בתעמולת בחירות או בביקורת על ההנהגה הקיימת. על כגון זה מעיר החפץ חיים (הלי רכילות כלל ט ס"ק ג):

ואין כוונתנו בפרט זה, דאם איננו מכוון לתועלת הוא פטור ממילא מלספר מחמת חשש איסור רכילות, דהלא "לא תעמוד על דם רעד" כתיב...! אך כוונתנו שיכריח את עצמו בעת הסיפור לכוון לתועלת, ולא מצד שנאה...

ועל כן חובה על כל אדם העוסק במערכת הבחירות לטהר את לבו כדי שיוכל למלא באמונה את התפקיד הציבורי שלקח על עצמו, להביא לבחירתה של הנהגה ראויה. עיקרון זה משפיע על אופן האמירה של הדברים, כך שיתן ביטוי ברור לטוהר הכוונה. כדוגמא ניתן לראות כיצד מתממש עיקרון זה בדברי רבנו יונה (מובא בשטמ"ק ב"ב לט, א ד"ה 'כל') כאשר הוא מבאר את ההיתר לומר לשון הרע לתועלת, שהוא לדעתו רק "באפי תלתא", כלומר בפומבי. ואלו דבריו:

דאילו בפני אחד או שנים אמר הדבר – מיחזי דמשום לישנא בישא קאמר, לפי שהוא רוצה ליתן פגם לחבירו ונהנה לספר לשון הרע; אבל כשאומר לפני שלושה, דבפרהסיא הוא, יש לתלות שהוא מתכוון שיגיעו הדברים לאוזניו ויתקן מעשיו... ועוד מטעם אחר איכא שום לישנא בישא כשאומר בפני אחד או שניים דמיחזי שהוא מתכוון שלא יגיעו הדברים לאוזניו ורוצה להחניפו ולגנוב דעתו, ובסתר הוא מגנהו ונראה כנהנה בסיפור לשון הרע...

²⁵. וראה לעיל (העי' 8).

3. מבחן התוצאות

מספר תנאים שמתנה החפץ חיים לומר לשון הרע לתועלת מתבססים על התוצאות הצפויות מן הפרסום.

א. בירור התועלת

תנאי ראשון הנובע מעיקרון זה הוא שהאיסור או הנזק, שיש בהתנהגותו של אותו אדם, יהיו ברורים עפ"י דין²⁶, שהרי אם מה שהפרסום מונע אינו נזק ברור וחד-משמעי, מאי חזית לומר שיש תועלת בפרסומו?

כאשר מדובר בפרשת שחיתות, למשל, מוטלת על מוסר המידע האחריות לוודא שהדבר באמת אסור עפ"י הגדרות אובייקטיביות של חוק, תקנה או הלכה, ולפחות – נוהג ידוע ומפורסם. במקום שיש ספק אם בכלל הדבר אסור מסתבר שאסור לפרסם.

וכבר כתבנו לעיל (פרק ב סעי' 6), שבביקורת על מדיניות וכן במערכת בחירות יש מקום להתיר את הביקורת גם אם הקביעה בה מדובר שמדיניות מסוימת אינה נכונה או שמועמד מסוים אינו מתאים לתפקידו היא קביעה סובייקטיבית. וזאת משום שישנה תועלת ברורה בעצם העובדה שבה נבחרי הציבור עומדים לביקורת מתמדת, המונעת מעשי שחיתות ומדיניות המנוגדת לדעת הציבור, ומאפשרת לציבור לבחור את המועמד המתאים לו ביותר, ופרסום הבא מתוך כוונה כזאת הרי הוא בכלל כוונה לתועלת.

ב. הסיכוי להועיל

תנאי שני, הנובע מעיקרון זה, הוא ההערכה שאכן הפרסום ישיג את מטרתו ויביא את התועלת שהוא אמור להביא. דוגמא בולטת לכך היא הגמרא במסכת פסחים (ק"ג, ב), שעד אחד הרואה דבר ערווה בחבירו אסור לו להעיד על כך. ואף שכוונת המספר היתה לטובה - מכיון שלא היה בכוחו להביא את התועלת הדרושה, שהיא: להביא את החוטא על עונשו - היה בכך משום לשון הרע גמור²⁷. וכן כתב החפץ חיים (הלי לשון הרע ד, ד בהג"ה), שאין לספר על אשת איש שזינתה, אלא אם כן הבעל מאמין לו כבי תרי ויפרוש ממנה²⁸. והוא הדין למקרים אחרים, שבהם ישנה סבירות גבוהה לכך שלא תהיה תועלת – אין היתר לספר²⁹.

26. חפץ חיים (הלי לשון הרע כלל י סעיף ב תנאי ב; הלי רכילות פרק ט סעיף ב תנאי א).

27. ראה לעיל פרק ב (סעי' 5/ה).

28. עפ"י נוב"י (קמא, או"ח סי' לה). ועיי' מש"כ על כך אמו"ר הרה"ג יעקב אריאל שליט"א (שו"ת באהלה של תורה ח"א סי' עז, עט).

29. חפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ד ס"ק כד).

מעיקרון זה נובע שיש להשקיע מחשבה רבה כיצד לפרסם כל דבר שנועד לתועלת, כדי שאכן יביא את התועלת הדרושה. הדרישה לכוון לתועלת מביאה לשמור על כך שתהיה סבירות מספקת לכך שתהיה תועלת מן הפרסום (ה'ל' לשון הרע י, ד). גם אם נתקיימו כל התנאים להתיר את הפרסום, אין בסיס להתיר פעילות בלתי יעילה. שהרי אם הדברים ייאמרו ולא יביאו את התועלת נמצא שנאמרו דברי לשון הרע לחינם.

ג. הדלפות אנונימיות

דוגמא ליישום מעשי של עיקרון זה ניתן ללמוד מדברי רבנו יונה (מובא בשטמ"ק בבא בתרא לט, ב ד"ה 'כל'), כאשר הוא עוסק בפרסום עבירות של אדם לשם תועלת. לדעתו, במקרים רבים, מותר לומר לשון הרע לתועלת אך ורק בפרהסיא, לפחות בפני שלושה אנשים, ועל כך כותב:

ועל זה אמרו: "כל מילתא דמתאמרא באפי תלתא – לית בה משום לישנא בישא", ומותר לו לאומרה אם הוא שהדבר אמת...

ועוד מטעם אחר איכא משום לישנא בישא כשאומר בפני אחד או שנים, דאתו למחשדיה שמא אין הדברים אמת. אבל כשאומרו בפרהסיא, והמספר הוא אדם כשר – הכל יודעים שאין אדם כשר מספר בדברי שקר ברבים, ואין שומעים לחשדו.. והמידה זאת מוכחת על האדם שאינו מתכוון ליהנות בנתינת פגם בחבירו אלא מתכוון הוא שישמע עצה שהבריות מגנות אותו וישוב מדרכו, וגם כדי לגנות המעשים הרעים.

לדעת רבנו יונה, כאשר אדם עומד בגלוי אחרי הביקורת שהוא מפרסם על הזולת – זה עצמו מוכיח לשומעים את האמינות של הדברים; אבל אם הוא אומר את הדברים תוך שהוא מסתתר אחרי מסכות של מדליפים אנונימיים, השומעים אינם רוחשים אמון מלא לדברים, וממילא התועלת אינה מושגת במלואה³⁰.

ד. שיחת רחוב

אחת ההשלכות שיש למה שכתבנו, היא הצורה שבה נאמרת ביקורת ציבורית שמטרתה היא להביא לתועלת. מסע פרסום מסודר, הבנוי על סקרי דעת קהל, הערכת מומחים וכדו' – יש לו אפקט ברור; במיוחד כאשר מקורות המידע גלויים לכול ואינם מבוססים על מדליפים נסתרים. שונה ממנה היא הביקורת ציבורית הנאמרת בפורום קטן, אקראי וספונטני. שיחת

30. ועיי חפץ חיים (ה'ל' לשון הרע כלל ד ס"ק ל, לב).

רחוב, למשל, אין בה הרבה תועלת. יש בה לכל היותר הפגנת חכמה וצדקנות מצד הדובר, אך לא השפעה של ממש. שהרי במאבקים דמוקרטיים – ההשפעה של האזרח הבודד היא שולית. הסיכוי שדבריו ישפיעו השפעה גדולה על מהלכים רבי משמעות – קלושים. ואף שהיו דברים מעולם, אלו יוצאים מן הכלל המלמדים על הכלל. הרי אדם שפוגש את חברו ברחוב ו"מקטר" על נבחרי הציבור – עסוק רק בשפיכת כעס ולא בניסיון פרודוקטיבי לתקן את העולם. זה לא דומה למפגש מתוכנן ויזום עם אנשים שנראה שההשפעה שלהם עשויה להועיל. אבל איזו תועלת יש, למשל, בסתם שיחות רחוב עם אנשים המשוכנעים ממילא? מצד שני, כל הצלחה גדולה התחילה באזרח הקטן. אזרח ועוד אזרח ועוד אזרח – מצטרפים לחשבון גדול. וכאשר כולם פועלים פעולות רבות וקטנות למען אותה מטרה – נוצרת בסופו של דבר פריצת הדרך. יש לשאול אם כן, האם להסתכל על המאבק הציבורי בכללותו, שהוא בעל סיכויים טובים להביא אי אלו תוצאות חיוביות, או להסתכל על כל פעולה כשלעצמה, שכמעט תמיד השפעתה היא שולית ביותר.

מסתבר לומר שגם שיחה בפורום קטן מותרת, כל זמן שברור לדובר שמטרתו היא אכן לתועלת, ולא מהווה רק תירוץ לשפיכת זעם בעלמא; ומבחינתו של הדובר, שיחה זו היא באמת שלב אחד קטן במאבק ציבורי כולל שהוא פועל בתוכו.³¹

ה. זהירות מנוק מופרז

כלל מתחייב ממבחן התוצאות הוא היחס שבין התועלת והנזק. לא ייתכן לנסות למנוע עוול על ידי גרימת נזק קשה עוד יותר, באופן שיש בו עוול לא פחות חמור. לא ייתכן שפרסום, הבא להביא תועלת, יביא אותה במחיר של נזק גדול ובלתי מוצדק לאדם שבו מדובר (התנאי השביעי בדברי החפץ חיים)³². נדרש אם כן להפעיל את השכל הישר ולבדוק היטב את מידת התועלת שתהיה בפרסום, מול הנזק שייגרם על ידי כך לאותו אדם. כמו כן יש לוודא שלא ייגרם לו עוול של ממש, שאינו מגיע לו אף אם יש הצדקה בביקורת המוטחת בו.

31. לעומת זאת, דווקא כאשר הדברים נאמרים שלא במסגרת של מאבק מתוכנן, יש יותר מקום לסמוך על ההיתר של "אפי תלתא", לפי תנאיו: ראה לעיל פרק א (סעי' 1).

32. ועיי' ה"ל לשון הרע (כלל ד ס"ק כח). ויש להשוות את הדין כאן לדין "עביד איניש דינא לנפשיה" (שו"ע חו"מ ד, א), שם נאמר שמוותר להכות את המזיק כדי שיימנע מלהזיק, ואין חובה לדקדק שלא לגרום למזיק פגיעה גדולה יותר מן הנזק שאותו בא הניזק למנוע.

בפוליטיקה – נדיר לגרום לאדם נזק בלתי מוצדק. הרי אין צורך בסיבה מוצדקת כדי להדיח שר, חבר כנסת או ראש ממשלה. די ב"תרגילי" פוליטי מתאים, והדבר מתבצע. אך אסור להסית עיתונאי שילך וכפיש את שמו של מישהו שלא כדין, מפני שכאן מדובר בגרימת נזק שאינו מוצדק³³.

על פי אותו עיקרון, צריך לשקול תמיד את הנזקים האפשריים של הפרסום ברמה הציבורית. למשל, פרסום ביקורת נוקבת מדי על צה"ל – עלול לערער את האמון של העם בצבא ולפגוע במוטיבציה של החיילים למלא את הפקודות שהם מקבלים. נדרשת אחריות רבה בשביל להחליט שהתועלת שווה את הנזק, ולא כל אדם יכול לקחת על עצמו את האחריות בכל נושא העומד על הפרק. ביקורת חריפה מדי על הממשלה והעומדים בראשה בתחום אחד, עלולה לערער את המשמעת הלאומית בתחומים אחרים ולגרום נזק גדול לבטחון המדינה, וכדו'.

כמו כן יש להיזהר מלנקוט פעולות שיגרמו לאחרים לדבר לשון הרע שלא כדין; והדבר אסור אפילו באמירת לשון הרע לתועלת. וכן כתב החפץ חיים (הלי' רכילות ט, יב אות ה), שאסור לספר לשון הרע לתועלת למי שידוע כהולך רכיל³⁴.

ו. חיפוש אלטרנטיבות

כעיקרון, הפרסום השלילי הוא המוצא האחרון. על כן כתב החפץ חיים (תנאי ג) שיש להוכיח את החוטא מתחילה, כדי שלא להזדקק לפרסום חטאיו ברבים. לכן, כאשר מדובר בתעמולת בחירות, נדרש לעשות כל מאמץ להשתמש בסיסמאות חיוביות ובפעולות חיוביות מכל סוג שהוא. אמנם בתעמולת בחירות מקובל "לירות בכל התותחים" מבלי לברור באמצעים; אך חיוני להושיב צוות מומחים שיבדוק ויחווה דעה עד כמה כל אמצעי הוא חיוני, ועד כמה לא³⁵.

33. דוגמא לכך ניתן להביא ממה שאירע במערכת הבחירות לרשויות המקומיות בשנת תשנ"ט. מספר ימים לפני הבחירות המקדימות ("פריימריס") בחיפה, פורסם בעיתונות שראש העירייה דאז נחשד במעשי שחיתות. חברי מפלגתו חששו שיש דברים בגו וכתוצאה מכך מפלגתם תפסיד בבחירות, ומשום כך העדיפו לתמוך במועמד המתחרה, שנבחר בסופו של דבר. לאחר תקופה קצרה התברר שהחשדות לא היו מבוססים, אבל ביחס לראש העירייה היה זה מאוחר מידי.

34. וכבר עמדנו על כך בהרחבה לעיל (פרק א סעי' 6).

35. מסתבר שבהרבה מקרים יתברר שדווקא תעמולה נקייה משיגה תוצאות הרבה יותר טובות. כך קרה למשל במערכת הבחירות לראשות הממשלה בשנת תשנ"ו. צוות המומחים של מפלגת העבודה המליץ על השמעות אישיות כלפי מועמד הליכוד, ואילו צוות המומחים של הליכוד המליץ על מערכת בחירות עניינית שתתמקד בוויכוח האידיאולוגי, והתוצאות ידועות...

כאשר מדובר על ביקורת על איש ציבור במהלך הקדנציה, המגמה הישירה היא לא החלפתו אלא תיקון הקלקולים שיש בתפקודו. לכן הצעד הראשון הוא להוכיח אותו. אם הדרך הזאת אינה באה בחשבון (כגון: כאשר יש חשש שהוא יזדרז להעלים ראיות וכדו') או שנוסתה ולא הועילה, יש לפנות למשטרה או להתלונן בפני הממונים עליו. רק לאחר מיצוי הדרכים האחרות יש רשות לפרסם את הביקורת באמצעי התקשורת. הפרסום יבוא רק לאחר מיצוי של האפשרויות האחרות, או כאשר ישנה סבירות גבוהה לחשש שהמחדל "יטוייח" על ידי הנוגעים בדבר.

מסקנות מעשיות

- א. על הביקורת או התעמולה לעמוד במבחן של וודאות:
1. להוכיח את אמינות המידע.
 2. אם המידע מסופק, להודיע שהוא מסופק; ואם אינו מגיע אפילו לספק ברור, לא לפרסם בכלל.
 3. למסור את המידע במדויק, מבלי להוסיף ומבלי להשמיט שום דבר רלוונטי, במקרה ובהקשרו.
 - ב. כוונתו של המפרסם צריכה להיות לתועלת בלבד. תנאי זה יכול להתקיים באופוזיציה אידיאולוגית, במשרד המבקר ובמשטרה, קשה לו מאד להתקיים בעיתונות, וכמעט אי אפשר לו להתקיים באופוזיציה פוליטית.
 - ג. על הביקורת או התעמולה לעמוד במבחן של תועלת:
 1. צריכה להיות רמה גבוהה של סבירות לכך שהתועלת שלשמה מבקשים לפרסם את הדברים היא אכן תועלת ברורה.
 2. צריכה להיות סבירות גבוהה לכך שהפרסום אכן ישיג את מטרתו המוצהרת.
 3. צריך לוודא שאין דרך אחרת להשיג את אותה תוצאה, כגון: תעמולה חיובית.
 4. המפרסם צריך לעמוד בגלוי מאחרי מה שהוא אומר, ולא לבצע הדלפות אנונימיות.
 5. יש בעייתיות רבה ב"שיחות רחוב" על מצב פוליטי כזה או אחר.
 6. יש להבטיח שבצד התועלת לא ייגרם נזק חמור מידי לאותו אדם או נזק מופרז בהקשר אחר.
 - ד. כל ניהול של מערכת בחירות ומסע פרסום כנגד מדיניותם של נבחרי הציבור, וכמו כן הוצאה לאור של עיתון – צריכים להיות מלווים בהתייעצות רצופה עם תלמידי חכמים שיורו את הדרך הראויה לכך על פי ההלכה.

לתיקונו של עולם (נספח רעיוני)

אכן לא גן עדן הוא העולם הזה. רק שיכור, דומה העולם בעיניו כמישור. מלא הוא עולמנו חסרונות ורעות. יש רעות הבאות מצד טבעו של עולם. ויש הבאות מיצר ליבו של אדם. עומדים אנו מול פגעים וקשיים אשר באו אלינו מיד הזולת, והדבר נוגע אל לבנו במיוחד כאשר מדובר במערכות השלטון. רואים אנו את העוול הזועק לשמים. ואיננו מוכנים להשלים עמו. דורשים אנו את התיקון.

קלקול זה – יכול הוא להיות בהחלטת ממשלה, יכול הוא להיות בפסיקת בית המשפט, יכול הוא להיות בפעילות העירייה, המועצה או מזכירות היישוב, יכול הוא להיות בהתנהגות מבישה של השכן ואף של בן הבית.

במצב זה, בו הזולת אינו מאיר פנים, עומדות בפנינו דרכים רבות כיצד לפעול וכיצד להגיב. יש דרכים אשר חותם האמת בהן טבוע. ויש דרכים אשר מוליכות אותנו אל הצד האחר... הדרך האחת, לעומדים מול מציאות קשה, היא לפעול לשינוי המצב: להכין תכנית פעולה, לגייס עוד פעילים, לנקוט צעדים כאלה ואחרים. ברכה רבה יש בה. אמנם הפעולה עלולה להיכשל; אמנם יש מחיר גם לניצחון; אבל חזקה על מי שפועל בצורה שקולה, מחושבת ואחראית – שידע מה לוקח הוא על עצמו והיכן לשים את הגבולות. חזקה עליו שגם ידע אם פעל דיו ואם מוטב לו לקבל שכר על הפרישה מן המערכה. שהרי יודע הוא כי אף שהוא מצווה על תיקון העולם למען מלכות ש-די, אין לו "מנדט" מן הבורא לנקוט בכל דרך, ולא כל מטרה מקדשת את כל האמצעים. יכול להיות שמאבק זה ידרוש לפתוח את חרצובות הלשון. אך הכל יהיה שקול בפלס ההלכה ובמשקלה של התועלת המעשית. על כגון זה נאמר בתורה (ויקרא יט, טז-יז): "לא תעמוד על דם רעך... הוכח תוכיח את עמיתך, ולא תשא עליו חטא".

דרך שנייה היא: "לקטר". לא לפעול בצורה פרודוקטיבית ומועילה. לא לחשב את הצעדים כמשחק שחמט. רק לשחרר קיטור. להקהיל קהילות ברבים ולהוקיע את העוול הנעשה תחת השמש. ברכה רבה לא תצא לעולמו של הקב"ה מדרך פעולה כזאת. אין בה הרבה סיכוי לתוצאה מוצלחת. אכן יש בה סיפוק לעושה. כל סיפור, כל הטחת אשמה, כל שיחת רחוב – מציגות אותו, בעיני עצמו ובעיני אחרים, כאיש השלמות ורודף הצדק. איש אשר כזה: יצא להפגנות גם כאשר ידוע לו שאין בהן תועלת, יכפיש את ראש הממשלה עם ראש המועצה יחדיו, גם בדברים שאין בהם בסיס, ינאם נאומים חוצבי להבות לשכנע את המשוכנעים; אך לא יביא תועלת לעניין שלשמו הוא נלחם. יכול הוא להרבות כעס ומחלוקת, ללבות שנאה בין אחים וידידים ובין מחנות ומפלגות, ועוד ועוד מרעין בישין. בלשונה של תורה נקראת דרך זו: "לשון הרע". ועל כך צייתה (שם פס' ז): "לא תלך רכיל בעמך".

ויש מצב בו עומד אדם חסר אונים. אין דרך פעולה מעשית לנגד עיניו. כוחו לא יעמוד לו לעמוד בפני מי שחזק ממנו. גם לכלות את ימיו בלהג חסר תועלת לא יחפוץ. מה נותר עוד

לא ידו לפעול ולעשות? ישנה עוד דרך: להכיר ולהאמין כי אין – לא היה ולא יהיה – דבר שכל כולו רע, בעולמו של ריבון העולמים. "גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי". אם המציאות קשה ולא ניתן כרגע לשנותה – יש בה גם משהו טוב. שכרה בצידה. אמנם מעדיף היה לוותר על הייסורים ועל שכרם כאחד; אבל אין זה בבחירתו. לא נותר לו אלא לחפש היטב ולקוט את השושנה החבויה בין הקוצים. על כגון זה אמרה התורה (שם טו): "בצדק תשפוט עמיתך", שתהא דן את כל האדם ואת כל העולם – לכף זכות. מי שייאלץ ללכת בדרך הזאת – יוכל להפיק תועלת מכל מצב קשה. וחזקה עליו שבבוא הרגע בו תיקרה לפניו ההזדמנות לשנות את המצב – יקפוץ עליה בשתי ידיו, וחפץ ה' בידו יצלח. ויש מי שיאמר: "נואש". ישלים הוא עם המצב כמות שהוא, ויאמר: כזה הוא העולם, ולא עלינו המלאכה לתקנו. יבוא בעל הכרם ויבער את קוציו מכרמו. על כגון זה אמר החכם באדם (משלי יח, ט): "גם מתרפה במלאכתו חבר הוא לאיש משחית". חפשי הוא האדם לבחור לעצמו את הדרך להתמודד עם כל מצב בלתי רצוי. אך לא תהיה תפארתו על הדרך הנבחרת, אם תהיה זו: לשון הרע.

"עקוב הלב מכל ואנוש הוא, מי ידענו?" – אמר הנביא ירמיהו (יז, ט). החרה החזיק אחריו רבי שמעון בן לקיש במסכת סנהדרין (כו, א) ואמר: "הלב יודע אם לעקל ואם לעקלקלות". בחינה רבה צריך האדם לבחון את עצמו לפני שהולך להביא את דיבת אחריו: האם באמת תיקונו של עולם לנגד עיניו? האם אין לו שאיפות צדדיות ורווחים משניים מן העניין שלשמו הוא נלחם? האם אין הוא מנסה לחפור בור לאחיו כדי לבנות לעצמו גבעה מחולייתו?

האם אין בדברי ה"חפץ חיים" הדרכה מדויקת למצב כזה? האם אין סדר פעולות וסדר עדיפויות? דברים ברורים קובע החפץ חיים ביחס לאדם, הרוצה לדבר לשון הרע על זולתו לשם תועלת, והרי הוא מצווה בכך למען תיקונו של עולם. קודם כול – חייב הוא לוודא כי מה שעושה זולתו אכן עבירה היא על פי דין תורה. לאחר מכן – חייב הוא להוכיח את החוטא בלשון רכה, בשפה ברורה ובנעימה. רק לאחר שכלו כל הקיצין – אזי מותר, ואף חובה עליו – ללכת ולהביא דיבה. וגם באמירת הדברים – לא כל סגנון כשר ולא כל צורה רצויה. הכפשה כללית, השחרה של הדמות מבלי לראות ולהראות צדדי זכות, להביא כל דיבה ודיבה לרעה – גם בהן יש חטא לאמת, לצדק ולשלום.

זהו תפקידן הגדול של המערכות הציבוריות בציבור הדתי, ובעיקר – העיתונות הדתית והמפלגות הדתיות: לא להיות סתם "מפלגה לדתיים" או "עיתונות לדתיים", המהוות חיקוי זול של הפוליטיקה הכללית והתקשורת הכללית וראויות את תפקידן רק בדאגה לאינטרסים של אנ"ש. עליהן ליצור את הדגם הראוי לפוליטיקה אחרת ולעיתונות אחרת, הפועלות באהבת ישראל גדולה ומתוך רגישות ציבורית ופרטית לכל הצדדים שבהם עוסקות הן. פוליטיקה כזאת ועיתונות כזאת תהווה נדבך חשוב וחיוני בבניינה של "מדינת התורה" אשר קום תקום בבוא העת.

